

סקירת ספרים

על 'משניות שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית' / פרופ' אליעזר גולדשמידט

מסכת שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית, פירוש הברטנורא וביאור קהתי, בהוצאת מכון התורה והארץ, תשפ"א.
שנת השמיטה, המתחדשת עלינו מדי שבע שנים, נושאת בכנפיה גל של פרסומים תורניים, המתייחסים בעיקר להיבטים מעשיים של שמירת השמיטה, על פי השיטות ההלכתיות הידועות. פחות תשומת לב מוקדשת בדרך כלל ללימוד המקורות של נושא השמיטה כפי שהם נידונים במשניות של מסכת שביעית. חיסרון זה בא הספר הנוכחי למלא.

בכותרת הספר מצוין שהוא מופיע עם 'אנציקלופדיה הלכתית חקלאית'. מאחורי כותרת זו מסתתר הרב דוד אייגנר (להלן - הרב דוד), חבר מכון התורה והארץ, שיגע וטרח בריכוז ועריכה של כל הרקע ההלכתי-חקלאי של משניות מסכת שביעית, בליווי צילומי צבע ושרטוטים. למעשה זהו חלק ממפעל רחב יותר האמור להקיף את הרקע ההלכתי-חקלאי של כל סדר זרעים והמצוות התלויות בארץ.

בלימוד מחקרי של המשנה ומקורות דומים מקובל להתייחס לתחום הַרְאִיָה, כלומר התרבות החומרית המיוצגת במקורות - צמחים, אתרים, כלים, מלבושים, מנהגים וכו'. בספר שלפנינו לא הסתפק הרב דוד בראליה. הוא דן במציאות החקלאית של תקופת המשנה ובתמורות שחלו בה בזמנו. כך למשל הוא מתאר את התרחבות השימוש בהשקיה בתקופתנו לעומת 'בית השלחין' המצומצם של המשנה.¹ הוא נכנס גם לפרטים של מושגים בוטניים כגון 'דלועים',² מושגים חקלאיים-יישוביים כגון מדרגות - טרסות,³ ומושגים ארכאולוגיים כגון כדי יין מהתקופה הרומית.⁴ הרב דוד עוקב גם אחר תהליכים בצמח כגון מבנה גזע העץ⁵ והצטברות השמן בזית.⁶ ובכל זאת, יש פרטים הטעונים תיקון. על הלוף נכתב⁷ שהוא שימש לתיבול ולרפואה, אבל לפי פליקס⁸ הפקעות שלו שימשו למאכל ממש, בדומה לתפוחי אדמה בימינו.⁹ בדיון על 'בנות שוח'¹⁰ כדאי להזכיר

1. ר' מס' שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית, עמ' 47-48.
2. שם, עמ' 35.
3. שם, עמ' 112-114.
4. שם, עמ' 183.
5. שם, עמ' 139.
6. שם, עמ' 149.
7. שם, עמ' 163.
8. פליקס, ירושלמי שביעית, עמ' 318-319.
9. אגב, 'לעין ארוך' בעמ' 163 צ"ל 'לאין ערוך'.
10. שם, עמ' 160.

את פרופ' שאול ליברמן שהציע לראשונה את הזיהוי של 'אורן הצנובר'. הספר מעוטר בתצלומים נאים, אבל לעיתים חסרה כתובת שתסביר את הנראה,¹¹ או שההסבר קצר מדי.¹²

ועם כל זאת, אין בהערות אלו כדי להפחית בחשיבותה של העבודה האדירה שעשה הרב דוד. יש במסכת שביעית גם דיונים עקרוניים הקשורים לגבולותיה ההלכתיים של ארץ ישראל.¹³ גם לאלה נדרש הרב דוד בשום שכל. לסיכום, ספר מקורי וחשוב זה, המשלב את הידע ההלכתי עם הרקע הֶרְאֵלִי-חקלאי, מן הראוי שימצא את מקומו על שולחנם של כל העוסקים בתורת השביעית.

על 'משניות שביעית עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית' / הרב יואל פרידמן

משניות שביעית - עם אנציקלופדיה הלכתית חקלאית ופירוש הברטנורא וביאור קהתי / הרב דוד אייגנר, הוצ' מכון התורה והארץ, 355 עמ'.

בגלל צניעותו וענוותנותו 'שכח' הרב דוד אייגנר לציין בראש הספר שהוא העורך הראשי והכותב העיקרי של הספר. הספר מבוסס על מיזם שהקים הרב דוד אייגנר והוא מנהל אותו כיום - אנציקלופדיה הלכתית-חקלאית שמסודרת לפי ערכים בסדר אלפביתי ומרכזת מושגים, שמות צמחים ופעולות חקלאיות שמוזכרים בספרות התורנית ואשר להם זיקה למצוות התלויות בארץ. האנציקלופדיה שווה לכל נפש, כתובה בלשון שמובנת לכול ומבהירה את הצדדים ההלכתיים של כל ערך יחד עם הסבר מעמיק של הראליה בעזרת תיאור אגרונומי ומדעי. אין האנציקלופדיה מסתפקת בתיאור החקלאות העתיקה, שכמובן נצרכת לפרשנות המקורות התנאיים והתלמודיים, אלא היא מרחפת על פני הדורות ומביאה גם את הניחוח העכשווי ואת מציאות החקלאות המודרנית שמתחדשת בארץ ישראל. הערכים החדשים עולים מדי חודש באתר מכון התורה והארץ ופתוחים לכל דורש. לשם ביצוע המיזם נעזר הרב דוד אייגנר בצוות רבנים, אגרונומים ואנשי מדע, ולכולם נתונה תודתנו על מה שכבר יש ועל מה שבע"ה עוד עתיד להיות. בספר שלפנינו השתמש הרב דוד אייגנר בערכים של האנציקלופדיה ושילב אותם עם משניות של מסכת שביעית - כל ערך ושייכו לאחת מן המשניות. מובן שאין מדובר רק במלאכה של 'גזור הדבק' אלא בחכמה - לקצר במקום שאין צורך להאריך, ולמקד רק את הנצרך לפרשנות כל אחת מן המשניות. חשיבות גדולה יש בחיבור הראליה לפרשנות, שכן המשניות אינן רק אוסף של הגדרות משפטיות מופשטות,¹⁴ אלא הן תורת חיים שמתייחסת למציאות ממשית.

נבהיר את מגמתו של הספר בעזרת תקציר הסקירה שמובאת באחת המשניות של פרק א' בשביעית, ולדוגמה בחרנו במשנה ג' שבפרק א'.

11. שם, עמ' 266.

12. שם, עמ' 271.

13. משנת 'שלוש ארצות לשביעית', עמ' 189-200.

14. ר' הרי"ד סולובייצ'יק, איש ההלכה, בתוך: בסוד היחיד והיחד, ירושלים: אורות, תשל"ו, מעמ' 64.

משנה זו היא המשכה של המשנה הקודמת שעוסקת בדין חרישה בתוספת שביעית. הותר לחרוש עד העצרת שדה אילן, כאשר החרישה היא לצורך הפירות, אך מעצרת ואילך החרישה היא לצורך הכנת הקרקע או האילן בשישית, ולכן היא אסורה כאמור מדין תוספת שביעית (כאשר דין זה נהג). מהו שדה אילן? מביאה המשנה שני פרמטרים להגדרה זו: (1) גודל השדה ומספר העצים - שלושה עצים לבית סאה; (2) כמות היבול במשנתנו מבואר שדין זה חל בשדה של עצי פרי וכן של עצי סרק. כמו כן כמות היבול נקבעת על פי עצי תאנים - 'ככר דבילה של שישים מנה באיטלקי'. יש לבחון את שלושת העצים (מאכל או סרק) שבשדה - אילו היו עצי תאנים, מה היבול שהיה אפשר להפיק מהם.

כאמור הפירוש מבוסס על ערכים שנכתבו במסגרת האנציקלופדיה ההלכתית-חקלאית, ולכן מובאות אומנם סקירות שקשורות למשנה, אך הספקטרום רחב יותר. מוסבר מהו עץ פרי ומהו עץ סרק, הרי מבחינה בוטנית גם עצי הסרק מוציאים פירות, שכן עיקר מגמתם של הפירות הוא לדאוג להמשכיות הטבע.

מדוע הפרמטר של כמות היבול נקבע על פי התאנים? בספר מובאת סקירה על גידול התאנים, הן בעולם העתיק והן בימינו, בחקלאות המודרנית. הסקירה מאפשרת לנו הצצה על ההבדל בין המציאות דהיום לבין זו של העולם העתיק. המובא במשנה אינו שייך לעולם אנכרוניסטי, אלא הוא מהווה תשתית להתייחסות ההלכתית לחקלאות בימינו. התאנים, מלבד היותן מפירות שנסתבחה בהן ארץ ישראל, הן גם בעלות ערך תזונתי רב. עצי התאנה מסוגלים לגדול גם בתנאי קרקע קשים ומתאימים לאקלים המאפיין את האזורים השונים של ארץ ישראל. מבחינת נתונים שקשורים ישירות לנאמר במשנה - בחקלאות העתיקה היה מקובל מרווח של 7-10 מטרים בין העצים, ובסך הכול 10-15 עצים לדונם. בחקלאות המודרנית נהוג לטעת 80-90 עצים לדונם. מבחינת היבול - בחקלאות העתיקה עץ תאנה בוגר הניב כ-35 ק"ג פירות בשנה, וכיום מקבלים כ-40 ק"ג פירות לעץ בשנה.

מעניינת המחלוקת בין הרמב"ם לבין ר' שמשון משאנץ בפירושיהם למשנה: 'איזהו שדה אילן? כל שלושה אילנות לבית סאה... רואין אותן כאילו הם תאנים אם ראויים לעשות ככר דבלה...' - נחלקו הראשונים אם כל אחד משלושת האילנות צריך להניב כיכר, או שמא כל אילן צריך להניב שליש כיכר, והכיכר הוא הכמות עבור שלושת האילנות גם יחד. כיכר שווה 21-25 ק"ג תאנים, ושליש כיכר שווה כ-7 ק"ג תאנים. לאור האמור לעיל, שהיבול השנתי של עץ תאנה לשנה היה כ-35 ק"ג, פירושו של הר"ש לכאורה מסתבר יותר.

טוב עשה הרב אייגנר ששילב את הטקסט של המשנה (מנוקד) עם פירוש הברטנורא וביאור קהתי וכן עם תמונות צבעוניות (ואיורים) של הצמחים והפעולות החקלאיות ועם המחשות נוספות - כל זאת כדי להיות לעזר ללומד משניות שביעית להגדיל תורת ארץ

ישראל ולהאדירה. יש בו בספר משניות שביעית ניחוח של חדש וישן - 'הישן יתחדש והחדש יתקדש'.¹⁵

על 'ריח שדה' / הרב יואל פרידמן

ריח שדה - בשמים מהצומח ומהחי בספרות הברכות, תרבות חומרית, היסטוריה והלכה / פרופ' אברהם אופיר שמש, הוצ' אוניברסיטת בר-אילן, 356 עמ'.
ספר זה מצטרף לכמה ספרים שכתב המחבר על צמחים, מאכלים וחומרי מרפא, לאחר שכתב דוקטורט על 'ברכות הנהנים' - על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג מהמאה ה-16 ועד לזמננו'. לאחר כל זאת בהחלט איתמחי האי גברא ושוב מוציא ספר חדש שמתמקד בבשמים בצומח ובחי. הספר מכיל ידע רב ונרחב מתחום ההלכה, הטבע וההיסטוריה, ותחומי ידע אלו מעורבים בהרמוניה נפלאה בהיות תחום ידע אחד משלים את משנהו. הספר מחולק לשלושה חלקים: בחלק הראשון הקדמה ומבוא שעוסק במקומה של ברכת הבשמים במסגרת ברכות הנהנין. החלק השני - בשמים מן הצומח, והחלק השלישי - בשמים שמקורם בבעלי חיים.

הריח הוא הנאה מופשטת - הנאת הגוף או הנאת הנשמה, ובירור זה נדרש לגבי תתרון, אדם חסר חוש ריח, אם יכול לברך על הבשמים.¹⁶

המבוא¹⁷ עוסק בקלסיפיקציה של הצמחים לצמחים חד-שנתיים, שדינים כירק, ולצמחים רב-שנתיים, שדינים כאילן. המשמעויות ההלכתיות לגבי ברכת הריח בצמחים אלו: אם יש לברך 'הנותן ריח טוב בפירות', 'עצי בשמים', 'עשבי בשמים' או 'מיני בשמים'. לאחר המבוא¹⁸ אנו מוצאים פירוט על מקור הבשמים בעולם הצומח - סקירה מדעית-אגרונומית והיסטורית של מקורות הבשמים בצמחים בעולם העתיק.

עיקרו של הספר¹⁹ מסודר לפי ערכים בסדר אלפביתי על פי שמות הצמחים, ומצוינים שמות הצמח בעברית, בלטינית ובשפות נוספות, כפי שמופיע במקורות ההלכתיים ובספרות התורנית. בכל ערך מובאים תיאור בוטני של הצמח וידיעות היסטוריות על דרך השימוש בו.

דוגמה נביא מהערך הראשון - אזוביון²⁰ - המחבר מזכיר את שמות הצמח בשפות השונות, את השימושים השונים של האזוב, את התיאור הבוטני וכן תמונה צבעונית של הצמח. לאחר מכן מביא המחבר את הפרשנים והחוקרים שמזהים את החלפא דימא שמוזכרת בגמרא במסכת ברכות (מג ע"ב) כאזוביון, בהם רש"י, ספר כלבו, ר' יוסף קארו

15. אגרות הראי"ה א, אג' קסד.

16. ריח שדה, עמ' 17.

17. שם, מעמ' 19.

18. שם, מעמ' 31.

19. שם, מעמ' 35.

20. שם, עמ' 35-37.

ב'שלחן ערוך' ועוד. לגבי האזוביון (לבנדר) נקטו הפוסקים²¹ שיש לברך עליו 'בורא עצי בשמים', שכן גזעו מעוצה, גם אם בחלקו התחתון בלבד. דוגמה נוספת - ציפורן (איגנית הציפורן).²² הפוסקים חלוקים אם לברך על צמח הציפורן 'בורא עצי בשמים', בהיותו צמח רב-שנתי, או שמא 'הנותן ריח טוב בפירות', שכן הניצנים שלו משמשים גם למטרות קוליניריות, ולכן יש להגדירו כפרי. אומנם יש פוסקים שהציעו לברך עליו 'בורא מיני בשמים' כבכל ספק של ברכת הבשמים. אומנם נושא זיהוי המינים של המשנה והתלמוד הוא בעייתי וסבוך, אך סקירה מקיפה כמו של המחבר, שכוללת גם זיהוי מינים על ידי פרשנים וחוקרים, גם תיאור בוטני וגם תיאור היסטורי, יכולה לתת לנו תמונה כוללת שניתן להסתמך עליה לצורך פרשנות ופעמים גם לצורך פסיקת הלכה. אחת הבעיות בחקר זיהוי המינים היא שלפעמים השתמשו פוסקים ממקומות שונים בשם אחד לצמחים שונים. דוגמה לכך מביא המחבר לגבי הוורד. כמה מן הפוסקים עירבו בין הוורד לבין השושנה,²³ אף שאלו צמחים שונים לגמרי. הוורד הוא צמח רב-שנתי מעוצה, ואילו השושנה (שושן צחור או נרקיס) היא גיאופיט (צמח שמתחדש מהשורש או מהפקעת). מובן שההבדל בצורת הגידול יש לו השלכה על הברכה - אם 'עצי בשמים' או 'עשבי בשמים'. החלק השלישי של הספר עוסק, במידה מועטה אומנם, בבשמים שמקורם בבעלי חיים. נזכיר דוגמה אחת מתוך חלק זה - הדונג. בספר מתואר ייצור של נרות דונג מכוורת דבורים, ויש שהשתמשו בריח הנרות בעת ההבדלה ובירכו על ריחו הנעים של הדונג 'בורא מיני בשמים'.²⁴ בסוף הספר רשימה ביבליוגרפית ענפה וכן מפתח עניינים.

21. שו"ע, או"ח סי' רטו סעי' י; חיי אדם כלל סא סעי' ו ועוד.

22. ריח שדה, שם מעמ' 42.

23. שם, עמ' 89.

24. שם, עמ' 276-279.